

FEJÉR MEGYE KATOLIKUS NÉPISKOLÁI
A FELÜGYELETI LÁTOGATÁSOK TÜKRÉBEN
1790–1825

Az első Ratio Educationis két fontos összeírást tesz szükségessé megyénk területén is. Az egyik néhány évvel megelőzi, a másik néhány évvel mögötte jár. Az első 1770. december 10-én mutatja be a három járás főszolgabírája a megyei közgyűlésnek. A második a Helytartótanács többszöri sürgetésére 1781 áprilisában készül el.

Az első összeírás elsősorban a tanítóval foglalkozik, tételes aprólékossággal sorolja fel jövedelmét, az iskolafenntartó egyház csak mint a tanító vallása jelentkezik a conscriptióban, a tanulók számát hozzávetőlegesen jelzi, és magáról az iskoláról egyáltalán nem beszél. A tanító neve is inkább az oktatás lehetőségét, mint magát az iskolát jelöli. A conscriptio azonban szűkszavúsága ellenére is sok fontos adatot közöl.

A XVIII. század ötvenes éveiben 62 iskola létezéséről adnak számot a canonica visitatiók. Ezekből 28-at a katolikus, 33-at a református és egyet az evangélikus egyház-községek tartottak fenn. Minthogy két görögkeleti iskola keletkezését is erre az időre jelzi az 1770-ben készült összeírás, a XVIII. század közepén 64 iskola működött Fejér megye területén.

Ehhez viszonyítva 20 éven belül komoly növekedést mutat az 1770-es tanítói összeírásból elének vetítendő nevelői létszám. Eszerint ugyanis 37 református, 2 evangélikus, 3 görögkeleti és 49 működő katolikus tanítóról tudunk. — Az ötvenediket is keresik Pátkára, ahol lenne 9 tanítványa, és megajánlott jövedelmét is számbaveszik. — A conscriptio tanúsága szerint a görögkeleti és evangélikus iskolák száma eggyel-eggyel, a református iskolaké négygel, a katolikus iskolaké huszonegygel nőtt meg 1750 és 1770 között. Az utóbbi számok azonban nem jelölnek minden esetben intenzív iskolai oktatást, inkább csak az oktatás lehetőségét jelzik. Cecén ugyanis 4, Abán 6, Pákozdon 8 tanítványa van a katolikus tanítónak, míg ugyanezekben a falvakban a református iskolamester 80, 70, 48 tanulót kénytelen egyedül tanítani. Az új katolikus iskolák közül, mint a fenti példák is mutatják, nem egy olyan falvakban létesül, ahol nagy református többségben kisebbségként élnek a katolikusok. A megye 91 tanítója tehát nem oszlik meg arányosan a falvak népe között.

A tanított ismeretek tekintetében kevés konkrét adatot tartalmaz az összeírás. Több községben vagy nem mondanak semmit, vagy az „ad studia”, „ad doctrinam” megjelölést használják. 32 iskolában hittanon kívül elemi ismeretekre („ad trivialia”) oktatnak. 23 iskolában írni és olvasni, 11-ben csak olvasni („solum ad legendum”) tanulnak a gyerekek. A számtant külön tantárgyként csak Csákvár katolikus és református iskolájában nevezik meg. Öt iskola kivételével csak a téli hónapokban beszélhetünk tanításról.

Az 1781-ben készült összeírás az iskolákra vonatkozó adatokban talán még szegényesebb, de célkitűzéseiben, szempontjait tekintve mégis jelent néhány apró lépést előre. A latin nyelvű bevezető szöveg ugyanis elmondja, hogy mindhárom főszolgabíró kiment járásának helységeibe és „hivatali hatalmának erejével” maga elé idézte az iskolák tanítóit. A megye hatósági tekintélye volt a biztosíték arra, hogy a tanítók valóban megjelenjenek és a pontos adatokat közölik. A bevezetés szerint a főszolgabírók érdeklődtek a tanítók munkájának „methodusáról” is, azaz vizsgálták, hogy ismeri-e, alkalmazza-e normalis módszert, vagyis rendelkezik-e az iskolamester korszerű képesítéssel. Hogy ezt a kérdést valóban vizsgálták-e és milyen eredménnyel, arra a birtokunkban levő szöveg nem tér ki. Voltaképpen nem is közöl mást, mint a három járás községeknek betűrendjében felsorolva a katolikus illetve református iskolákba járó tanulók számát és nemek szerinti megoszlását. Bár a II. József-kori népszámlálás adataival összevetve itt-ott valószínűtlennek látszanak a számok, sőt a felekezeti megoszlás jelölése is pontatlan, mert a görögkeleti iskolákat egyáltalán nem jelöli, mégis értékes forrásanyag és több szempontból is jó szolgálatot tesz ez az összeírásunk.

Egyik érdeme, hogy a megye egész területét felméri és minden olyan települést számba vesz, amely a néhány évvel később készült népszámlálásban mezőváros, falu vagy helység rangján szerepel. Ezeket még akkor is számontartja, ha pillanatnyilag nincs is tanító a faluban, és így gyermek-létszámot nem tud közölni. A másik nagy érdeme, hogy elsősorban az iskolát látogató gyerekek száma, neme, felekezeti megoszlása a fontos, azaz a tanulók állnak a középpontban.

Az 1781-es összeírás az előzőhöz viszonyítva 10 éven belül nem jelöl változást az iskolák száma szempontjából. Ugyanígy 49 helyen jelez katolikus iskolát –, az 1770-ben ötvenedikként számba vett Pátkán ugyanis 11 év múlva sem találunk katolikus tanítót. A református iskolák száma a conscriptióban 39, azaz kettővel több, mint volt, valószínűleg a két külön fel nem sorolt evangélikus iskolát számolták ide. Az iskolák száma így 88, ha ehhez a 3 nem említett görögkeleti iskolát is hozzávesszük, megyénkben 1781-ben éppúgy 91 iskolában tanítanak, mint 1770-ben. Az 1785-ben elkészült népszámlálás megyei adatai bizonyítják, hogy nemcsak a conscriptióban szereplő négy falu hiányzó tanítója jelentett komoly hiányt a megyében, de tizenkét olyan nagyobb pusztát tüntet fel a népszámlálás, ahol 50, 60, 70 sőt 100 gyerek nőhetett fel tanító és iskola nélkül. Így Baracskán 242, Bogárdon 182, Gárdonyban 127, Alapon 119, Alsószentivánon 115, Nyéken 102, Szolgaegyházán 101 család gyermekei nélkülözték az iskolát.

A tanítók képzettsége szempontjából sem lehetett vigasztalóbb a helyzet az 1780-as években. 1777 júniusában és júliusában megyénk is megkapja a Helytartótanács rendeleteit, amelyben öfelsege utasítja a szabad királyi városokat és mezővárosokat, hogy még az ősz folyamán küldjék fel saját költségükön tanítóikat a tankerületi székhelyeken működő normalis iskolákba, hogy az iskolamesterek az oktatás korszerű módszerét megtanulhassák. Hogy a megye hivatalos hatósága nem sokat tett az ügy érdekében, bizonyítja az 1778-ban végbement canonica visitatio. Ekkor ugyanis az első fehérvári püspök – a székesfehérvári püspökség 1777-ben alakul – végig látogatja egyházmegyéjét és mindenütt alaposan vizsgálja az iskolát és a tanítót. A négy akkori mezőváros Adony, Bicske, Érd és Mór területén azonban szó sincs arról, hogy a tanító elment

volna, vagy készülne bármiféle továbbképzésre, vagy a kiküldésére kötelezett communitas erre a legkisebb hajlandóságot mutatná.

Meglepő kivételt jelent Vái község – ekkor még nem is mezőváros –, ahonnan elindult a tanító Budára az új módszer megtanulására. Ez azonban nem a megye és nem a falu érdeme, hanem Ürményi Józsefé, aki 1775-ben kapta meg királyi adományként a jezsuita rend volt váli birtokát. A váli tanító, akit a visitatio jó képességűnek és napi munkájában törekvőnek jellemez, az uradalom költségén jut fel a budai normalis iskolába. Egy későbbi jelentésből megtudjuk, hogy az 1790-es években is olyan iskolamester vezeti a váli iskolát, aki már 1785-ben vizsgázott Budán, bizonyítva az új módszerben való jártasságát. Ez a példa csak lassan talál követésre.

Több mint egy évtizednek el kellett telnie ahhoz is, hogy József császár 1780. december 16-án keltezett, megyénkben az 1781 áprilisában tartott közgyűlésen kihirdetett rendeletéből a legfontosabb követelmények megvalósuljanak.

A császár itt részletesen foglalkozik a falusi iskolák és tanítók helyzetével, és határozottan felhívja az uradalmakat, községeket és egyházakat az erők összefogására, s erre nézve részletes útmutatást is ad.

Hangsúlyozza, hogy ahol szükség van iskolára, de az építkezéshez nem elég a község ereje, ott legalább ingyen fuvar és napszámot adjon a communitas. Az építkezést és karbantartást általában úgy kell intézni, hogy az uradalom az anyagot biztosítsa, és a pénzbeli költséget viselje, a község viszont adjon fuvar és napszámot, és ha saját erdejé van, fát is. Az iskola és a tanító részére részben a község, részben az uradalom gondoskodik tüzelőről, általában úgy, hogy a fát biztosítsa saját erdejéből a földesúr, kivágnatni és behordatni tartozzék a község.

Részletesen foglalkozik a tanító jobb anyagi helyzetének előmozdításával. Hogyha a község egész dotációját nem tudja készpénzben fizetni, úgy adja azt részben természetben. A tejtermékek biztosítására adni kell részére is két tehén tartásához szükséges rétet. Hogyha ingatlanban fizet a község, úgy szántástól a behordásig minden mezei munkát el kell végeztetni a tanító földjén. A legmeglepőbb a rendeletben az az utasítás, hogy ott ahol az iskola alapítására szükség van, viszont a tanító javadalmazására a község ereje nem elég, kérnie kell a földesúr segítségét, akinek kegyúri jogából adódó kötelezettsége az iskolával való törődés is.

Nem véletlen, hogy a rendelet birtokában, de annak közgyűlési kihirdetését megelőzve, 1781. március 11-én a kerület királyi tanfelügyelője aggódó levélben keresi meg Fehér megye alispánját. Tőle reméli ugyanis, hogy a közgyűlés nemes urait meggyőzi a rendelet mielőbbi végrehajtásának szükségességéről. Ugyanekkor az iskolák minőségi munkájának biztosítása érdekében a járási főszolgabírákhoz fordul, hogy mint a megye hivatalos tekintélyének képviselői tegyenek meg mindent, hogy a községek a budai normalis iskolába küldjék fel tanítóikat a nyár elején a helyes módszer megtanulására. Otthon viszont ezalatt rendbe kell hozni az iskolák épületét.

Bár a már idézett császári rendelet látszólag a tanító érdekeinek védelmében emel szót, mikor a községgel kötendő szerződés szükségességét előírja, bizonyára a tanítót is jobban helyhez akarja kötni, megszüntetve az ötletszerű vándorlást, hogy így az iskola tervszerű, folyamatos munkája biztosítva legyen. A tanítás zavartalanságát kívánja lehetővé tenni az az utasítás is, hogy az iskolamester részére a tanteremtől elkülönített lakást kell biztosítani, hogy házi foglalatosságai az ifjúság oktatásában ne akadályozhassák.

Ahogy az I. Ratio, úgy ez a rendelet sem hagyja érintetlenül megyénk katolikus népiskoláit, amelyekre kötelező érvényűek az uralkodó és a Helytartótanács oktatásügyi rendelkezései. Míg ezek visszhangját az 1793 és 1799 között lezajlott, majd 1805-ben megismétlődő nagy megyei egyházlátogatás jegyzőkönyveiben találjuk meg, a II. Rátio hatását az 1818. évi canonica visitatio ránk maradt protocollumai jelzik. 1790 és 1825 között csak erre a három visitatióra támaszkodhatunk. — A 90-es évek előtt ugyanis csak 1778-ban, 1818 után pedig csak 1839-ben volt újra nagy általános, az egész egyházmegyére kiterjedő püspöki látogatás.

Forrásérték szempontjából leggazdagabb az 1818. évi visitatio ránk maradt iratanyaga. Ez az egyházlátogatás ugyanis évtizedekre visszamenően megkísérel adatokat rögzíteni, — pl. iskolaalapítás, építés, felújítás, — ott ahol nincs írásos dokumentum, a falu emlékezetére támaszkodva, ott viszont, ahol vannak ilyenek, nemcsak hivatkozik rájuk, de — többnyire másolatban — mellékeli azokat. Így pl. a XVIII. század végi vagy XIX. század eleji tanítói szerződések teljes szövegét nem egy esetben itt találhatjuk meg. Több község viszont a jelentésben szereplő tanulólétszám alátámasztására a tanulók névszerinti összeírását is csatolja 1817–18-ból. A visitációs jegyzőkönyvek úgy készülnek, hogy a plébánosok vagy esperesek az előzetesen megadott kérdőpontokra írásban válaszolnak. A püspök a helyzetnek megfelelően a jelentésbe foglaltakat vagy mindenben helytállóknak találja a vizsgálat alkalmával, vagy bíráló észrevételeit megtéve utasításait is közli a záradékban.

Az anyag forrásértékét növeli, hogy az adatközlők a sajátos helyi viszonyokat jól ismerik, sőt az iskolával kapcsolatos gondok őket is közelről érintik, és ezek mindenütt másfajta. Így a tanítók erkölcsi minősítésében találunk ugyan sok sematikus megállapítást, de ugyanakkor képesítésükre, munkájukra, az iskola épületére, a tanítólakásra és tanteremre, a tanulókra, az iskolák látogatottságára, a mulasztások okára vonatkozó közlések annyira őszinték, keendőzetlenek, és sok esetben annyira az egyéni helyi körülményeket tükrözik, hogy bizonyára legnagyobb részben helytállóak is.

Mivel megyénkben a XVIII. század végén — Fehérvár szabad királyi városának két alsó fokú iskoláját is számba véve — 56 katolikus népiskola működik, 1818-ban pedig már 65, így az adott korszakban a terület iskoláinak több mint a felébe közelről betekinthetünk a canonica visitációk segítségével.

Iskolák

Az 1781 és 1800 között eltelt 20 év alatt a katolikus iskolák számában lényeges változás nem történt. A megye területén —, ha Székesfehérvárt nem számítjuk — 49 helyett 54 a katolikus iskolák száma, mert bár Előszálláson a zirci apátság a 80-as évek elején iskolát létesített, és Vereben, Pátkán 1796-ban, Vajtán 1797-ben, Gutton, Hantoson, Kutiban, Seregélyesen és Szentágotán 1799-ben már ott találjuk az 1781-ben még hiányzó vagy nem létező katolikus tanítót, de ugyanakkor megszűnik a katolikus iskola Battán, ahol a lakosság nagyobb része görögkeleti vallású, és a református többségű Egresen, Felcsúton, Ladányban.

Az 1800-as évek elején, a második Ratio küszöbén, majd az utána következő évtizedben 8 újabb iskolaalapítást jeleznek a visitációk. (Agárd, Csókakö, Csurgó, Pol-

gárdi, Söréd, Sukoró, Sárpentele, Újbarok). Az 1781 és 1818 közötti közel 40 év katolikus iskolaalapításai már 11 olyan települést kapcsolnak be az iskolahálózatba, ahol azelőtt semmi oktatási lehetőség nem volt, és 4 közülük ekkoriban pusztá. (Agárd, Csókakő, Előszállás, Gutt, Kuti, Hantos, Sárpentele, Söréd, Szentágota, Újbarok, Vajta). Természetesen továbbra is alakul néhány a protestáns többségű falvak második iskolájaként, mint már említett Csurgó, Pátka, Polgárdi, Seregélyes, Sukoró, Vereb esetében láthattuk, de már azok a falvak vannak többségben, ahol az alapítást nem a felekezeti feltékenység vezérli, hanem a kisebb falvak vagy puszták gyereknépével való törődés, amely így mégis megmenekül a hosszú gyaloglásoktól vagy a teljes tudatlanságtól, amely nem egy népesebb filia iskoláskorú gyermekeinek jut továbbra is osztályrészül.

Há figyelemmel kísérjük a felsorolt falvak iskolaalapítóit, úgy látjuk, hogy megyénkben az egyházközségek mellett az uradalmak is kezdik érezni ilyen irányú kötelezettségüket. A felsorolt 17 iskola közül 7-ről biztosan tudjuk, hogy a patrónus alapította az iskolát, és gondoskodik részben vagy teljesen a tanító jövedelméről. Így Agárdon Ürményi Miksa, Előszálláson a zirci apátság, Polgárdin Batthyány Imre, Sárpentelén Farádi Vörös Ferenc, Sukorón a Székesfehérvári Káptalan, Szentágotán a Királyi Kamara nevéhez fűződik az oktatás megindulása.

Az uradalmak segítségére nemcsak az új iskolák létrehozása, de a régiéek rendbehozása, átépítése, bővítése szempontjából is nagy szükség van. A XVIII. század közepén vagy utolsó harmadában épített iskolák közül – az építési anyagtól függően – nem egy kerül a század végére nagyon rossz állapotba. A vályogból, sárból – esetleg némi kő alapozással – készült szalma vagy nádtetős falusi épületek az állandó használat és hiányos karbantartás következtében egyre romlanak.

Abán az 1760 körül épült iskolát az 1799. évi visitatio réginek nevezi, és hiányosságai miatt fontosnak tartja a hívek és a község összefogását a tatarozásra. – A meszet és faanyagot a község kasszájából kell fedezni, kézi munkát hozzá a híveknek kell adni. – Ercsiben 1769-ben Szapáry Péter gróf építette az iskolát, s mivel a felújítás nem történt időben, évtizedeken át tovább romlott.

Az 1770-es, 1780-as évek iskoláinak állaga nemcsak a rossz építőanyag miatt romlik ilyen gyorsan, hanem egyik-másik eredetileg sem volt új épület. Az 1818. évi visitatio alkalmával a falu öregjei úgy mesélték Sárkeresztúron, hogy 1785-ben egy jobbágy házat vette meg az egyházközség iskolának. Gánton, ahol 1781-ben már volt katolikus tanító, így emlékeznek vissza az iskolaház eredetére 1793-ban: „Egy gyatra falusi házat vásárolt meg a község a nemes Fehér megye segítségével községházának, ebben lakik a tanító, „s ahogy ez a visitatióból kiderül, itt is tanít, mert emellett notáriusi hivatalát is el kell látnia. Cecén ugyanez a helyzet ekkoriban.

A század utolsó harmadában folyamatosan működő iskolák közül 8-ról azt állítják a 90-es években a helybeli plébánosok, hogy siralmas, nyomorúságos épületekké váltak (Csákberény, Füle, Lovasberény, Mány, Nadap, Pátka, Perkáta, Pentele). A csákberényi plébános 1796-ban azzal indokolja helyzetüket, hogy a karbantartás a hívek kötelessége volna, de szegénységük miatt sem felújítani nem tudják az iskolát, sem újat építeni nem tudnak. A szabadbattyáni hívek az 1799. évi visitatio alkalmával kérik a püspököt, hasson oda, hogy az iskolát, amelyet a község annakidején az uradalom segítségével felépített, reparálja is, mert ezt csak ígéri évről évre, de voltaképpen semmit nem tesz.

Hasonló lehet az oka annak is, hogy az 1805. évi visitatio 3 újabb iskolaházat minősít rossz állapotban levőnek, illetve elhanyagoltnak. Az egyik 1778-ban Zámolyon, a másik az 1780-as években Szentágotán, a harmadik 1794-ben Martonvásáron épült, ahol meg is jegyzi a plébános: „A község tartja karban, de elég rosszul” (salis male).

A XVIII. század utolsó és a XX. század első évtizedéről azonban nemcsak azt fedik fel a visitatiók, hogy az iskolák 1/6 része nagyon rossz állapotban van, hanem arra is rámutatnak, hogy az épületek kijavitása, bővítése, korszerűbbé tétele megindul, sőt több helyen az iskola vagy tanterem alapjaiból újjáépül. Ebből a lendületes munkából községek és uradalmak egyaránt kiveszik a részüket.

Ondód község 1795-ben régi iskolája helyett újat épít. Csákberény nyomorult állapotú iskoláját Lamberg gróf jóvoltából új kőépülettel cserélheti fel 1797-ben. Jankovich Miklós hasonló kegyúri gondoskodást tanúsít Rácalmásan 1798-ban. Tárnokon az 1899. évi visitatio alkalmával egészen új iskolát talál a vizsgálat, amelyet a patrónus, Illésházy János építtetett. Érdnek 1793-ban nagyon alkalmatlannak tartott iskoláját, amelyről a plébános azt állítja, hogy a tanulók létszámának felét sem tudja befogadni, szintén ő bővíti 1802-ben olyan mértékben, hogy a plébános 1818-ban 160 gyerek befogadásához is elég nagyknak tartja. 1805-ben Szabadbattyán és Sárkány nemrég tökéletlen iskola-épületét megfelelőnek minősíti a visitatio. Ugyanebben az évben épített Vajtán Zichy János özvegye új iskolát. Pentele község 1809-ben, Kozma község 1810-ben épít új iskolaházat. Pátkán 1816-ban a hívek költségén jó anyagból alapjaitól újjáépítették a régit. Napadon is történetelt közben valami reparáció, mert a 20 évvel azelőtt nyomorúságosnak tartott iskolaépületet 1818-ban tűrhető állapotban találja a visitatio. Ugyanekkor Lovasberény, Mány és Martonvásár rossz karban tartott romladozó iskolái helyén is megfelelő épületről, tágas tanteremről jelent a plébános. 1818-ban Válon is nemrég épített új iskolát említ a jelentés, amely a kegyúr, Ürményi József gondoskodását dicséri. — Csak egyes esetekben emelik ki külön, de bizonyára általános lehetett, hogy a községek és egyházközségek adták az uradalmak által létesített iskolák építéséhez is a kézi munkát és a fuvar.

Maradnak azonban községek, amelyeket a javítási szándék lendülete nem ér el. Egyre romlik az épület állaga Bogláron, Fülén, Pázmádon, Seregélyesen. Hasonló a helyzet Sárosdon, ahol az iskola már a század végén sincs jó állapotban, s úgy látszik, egyre hanyatlík, mert 1818-ban már nincs is külön iskolaépület, a tanítás a községházán folyik. — Ez bizonyára így kényelmes a tanítónak is, aki egyben jegyző. — Csókakőn és Polgárdiban is ugyanez a helyzet, bár az utóbbi helyen a notáriusságra külön nem utalnak.

A XIX. század második évtizedében 14 község egyébként jó karban levő iskoláiban komoly nehézség és hiányosság az, hogy a tantermek nem képesek befogadni a tanköteles gyerekeket. Erről panaszkodnak Bicskén, Csákváron, Csóron, Ercsiben, Etyeken, Gánton, Kálozon, Magyaralmáson, Ondódon, Pátkán, Pázmádon, Sárkányban, Száron, Zámolyon. Szinte valamennyiben a megnövekedett gyereklétszámmal érvelnek. Száron és Magyaralmáson hozzátézik, hogyha minden tanköteles gyerek járna, nem tudná befogadni őket az iskolaház. Gánton olyan szűk a tanterem, hogy sokan állni kénytelenek. Ondódon annyira elégtelen a tanterem, hogy 1817 telén — mivel éppen nem volt segédtanító —, az ő szobájában is folyt a tanítás. Balinkán is van ugyan elkülönített tanterem, de az olyan kicsi, hogy a tanító szobájába is jut tanuló. Székesfehé-

váron, ahol ekkoriban már 3 iskola van, a belvárosi magyar iskolában a tanulók nemcsak a két tantermet, hanem a tanítómester egyik szobáját is megtöltik. – 250 tanulóknak kellene elférnie 2 tanteremben. Kivételes példa Újbarok, ahol nem a nagy, hanem a viszonylag kicsi gyermeklétszám 20–25-öt jeleznek a 65 tanköteles helyett, az oka, hogy télen a tüzelővel való takarékoskodás végett a tanító szobájában folyik az oktatás.

Több iskola felszerelésével kapcsolatban – bár erre részletesen ritkán térnek ki a jelentések – elmondják a plébánosnak, hogy régiek a padok, kevés van belőlük, vagy éppen hiányoznak a megfelelő ülőhelyek. Így Székesfehérvár német iskolájában 3 sorban elhelyezkedett hosszú asztalok mellett a gyerekek egymással néznek szembe, és nem tudnak a tanító felé fordulva ülni. A kicsi ablakokat néhány falusi iskolában is említik, de különösen panaszozzák Székesfehérvár német iskolájának sötét tantermeit, amelyekre egyrészt a székesegyház, másrészt az Anna-kápolna veti árnyékát. Így hiába tágasak itt a tantermek, az alacsony épületben mégsem kap elég fényt az író-olvasó gyereknép. – Az iskola már az 1712. évi telekkönyv tanúsága szerint ugyanezen a helyen állt, így egy évszázados problémát rögzít 1817-ben a visitatiós jegyzőkönyv.

Hogy a padokról és a táblákról való gondoskodás milyen fontos, és nem is magától értetődő dolog, bizonyítja, hogy egyes falvakban a tanítóval való szerződés pontjaiba is belefoglalják, felsorolják a község legfontosabb kötelességei között. Boglár 1800-ban keltezett német nyelvű szerződésében így írnak: „Unser für gutbefundens Schulhaus werden wir mit den gehörigen Bänken und schwarzer Tafel versehen, und sowohl, als das ganze Gebäu immer im guten Stande erhalten”. Sárkány ugyanebben az évben fogad új tanítót, és szerződésébe szintén beveszi az oktatás tárgyi feltételeinek javítását, kezdve a tantermen: „Unser baufälliges Schulzimmer werden wir verbessern, mit den notwendigen Bänken und einer Tafel versehen und immer im guten halten”. Iszkaszentgyörgyön 1818-ban így hangzik a község fogadkozása a szerződésben: „Szűknek találtatott oskolaszobánkat mihelyt a földesuraságtól ahhoz szükséges materiálékat és a készpénz költséget megnyerhetjük, kézi és szekeres munkáinkkal megnagyobbítjuk, belé a szükséges székeket és fekete táblát megszerezünk... és mindezeket, mind magát az egész épületet jó karban fogjuk tartani”.

Az iskola gondos ellátásához hozzá tartozónak érzik a tanterem téli fűtését is, és mindhárom községben egyformán megigérik. Iszkaszentgyörgyön ezt tömören így fogalmazzák meg: „Az oskolaszobát, valamint eddig, úgy ezután is fűtetni fogjuk”. Boglárón: „Für die Beheizung der Schule werden wir auch in Zukunft so wie bisher sorgen”...

Igy, ha a visitatiók nyomán elének táruul képet az oktatás tárgyi feltételeit illetően számokban akarjuk rögzíteni, megközelítő biztonsággal állíthatjuk a következőket: Kiválóan karbantartott, tágas és mindennel jól felszerelt épületet 1818-ban hatot találunk. (Adony, Előszállás, Lovasberény, Perkáta, Támok, Vál.) Jónak bizonyul 25 épület, középszerűt jeleznek a jegyzőkönyvek 12 faluban, viszonylag jó állapotban van, de nagyon szűknek bizonyul 8 iskola, egészen rossz állapotban van és alkalmatlan, kicsi tantermekkel rendelkezik 4 község iskolája. (Boglár, Füle, Pázmánd, Seregélyes.) 10 iskoláról nincs pontos adatunk, és ezek között vannak az ilyen szempontból nehezen számbavehető községházak is, amelyek átmenetileg helyet adnak az iskolának és a tanítónak.

A XVIII. század végén működő 56 iskolában a tanítómesterek mellett néhány községben segédtanítót is találunk, így a nevelői létszám: 63. 1818-ban 65 iskolában a tanítómesterek mellett 26 helyen jelentkezik a segédtanító is pontos adataival együtt, így a visitatiók alapján számantartható nevelői létszám: 91.

Ha képzettség szempontjából vizsgáljuk megyénk tanítóit, — ezt az egyházlátogatás mindig megteszi — érdekes eredményekre jutunk. Az 1790-es évek visitatiói közül azonban több is hiányzik, így a tanítók adatai is hiányosak. — Az iskoláknál is ott vehettem csak biztosra ilyen esetben a működést, ahol ezt a folyamatosságot egyéb adatok kimutatták. — Így nem indulhatunk ki a teljességből, mikor megállapítjuk, hogy csupán 14 tanítóról állíthatjuk a XVIII. század végén megyénkben, hogy korszerű pedagógiai képzése van, ismeri az új tanítási módszert, és az előirt vizsgát letette. Többek között Bodajk, Bicske és Mór visitatiói is hiányoznak, így nem tudjuk mi volt ott a helyzet, de Érd, Káloz, Lovasberény, Vál mezővárosainak iskoláiban képesített tanítómestereket találunk, hasonlóan Csákvár, Gánt, Isztimér, Magyaralmás, Sárkány, Szabadbattyán és Tárnok községekben. A már említett Isztiméren és Kálozon a segédtanító is képzett pedagógus és az iszkaszentgyörgyi segédtanító is korszerű képzéssel rendelkezik. Ugyanakkor Adony és Sárosd mezőváros egyetlen tanítója képzés nélküli. — Fehérvárról ebben az időben semmi biztosat nem tudunk a 90-es évek visitatióinak hiányában.

Az 1805-ben végbe ment egyházlátogatás jegyzőkönyvei sokkal gazdagabb, teljesebb és kedvezőbb információkat adnak nevelőink képzettségét illetően. A megye területén akkoriban működő 65 tanító közül 36 rendelkezik korszerű képzettséggel, így nevelőink több mint fele „*approbatus normalista*”.

Az 1818-ban ilyen szempontból rosszabb az arány, mert bár a nevelői létszám erősen megnövekszik (91), a képesített tanítók száma nem emelkedik. Kb. 10 esetben a megfogalmazások pontatlansága nehezíti a tisztánlátást, de több jel arra mutat, hogy a kisebb településeken, ahol a tanító jövedelmét kántori járandóságai sem emelik meg lényegesen, örül a falu, ha néhány gimnáziumi osztályt végzett tanítót kap.

Teljesen képzetlen, tanulatlan oktatóval azonban csak Inotán és Tárnokon találkozhatunk. Inotán, ahol semmiféle iskola nincs a katolikusok számára, „*hogy azok ne legyenek kénytelenek a protestánsok iskoláit látogatni,*” a sekrestyés tanítja a gyerekeket írni és olvasni, foglalkozására nézve egyébként takácsmester. Tárnokon egy másik takácsmester, aki szintén az egyház szolgálatában áll, mint sekrestyés, az iskolában helyettesíti időnként a nagyon elfoglalt, jegyzőként is működő tanítómestert. Természetesen egyiket sem soroltam be a nevelők létszámába.

Az 1818. évi visitatio rendkívül alaposan vizsgálja a tanítók zenei képességeit, tudását, hiszen az egyházi szertartásokon nem közömbös, hogyan orgonál vagy énekel a kántor. A megfogalmazások árnyaltak. A váli tanítómesterről azt írják, hogy ügyessége a különböző hangszerek kezelésében kimagasló. Bodajkon úgy választják ki a tanítót, hogy a „*kórus kormányzója*”-ként is megfeleljen. — Nem véletlen, hogy ez a tanítómester korábban Székesfehérváron a felsővárosi tanító segédje volt, aki orgonálásban is, éneklésben is kitűnő, alkalma lehetett mellette gyakorlatot szerezni. —

Ugyanakkor Fehérváron a Belvárosban a német tanítómester az egyházi énekkar min-denkori vezetője és orgonálásban is kimagaslik. Bicskén is dicsérik szépen és jól éneklő, szépen orgonáló kántorukat. Adonyban azt állítják, hogy zenei tudása szinte tökéletes. A jelentő plebánosok Acsán, Előszálláson, Ercsiben és Érden is kitűnőnek tartják a tanítómester orgonájátékát.

Jónak minősítik a tanítómester zenei jártasságát Etyeken, Kálozon, Kozmán, Mányon, Móron, Nadapon, Pázmádon, Sárkányban, Sárosdon, Sárkeresztúron, Száron, Vereben és Zámolyon is.

Közepesnek tartják a kántor orgonálási tudását Kutiban, és nehezményezik, hogy az éneklésben is gyenge. Kifogásolják, hogy rosszul éneklí a zsoltárokat, antifonákat, könyörgéseket és hibáit növeli, hogy latinul sem olvas jól, így a hozzáértők előtt tudatlansága botrányos. Kissé elégedetlenek mesterük kántori rátermettségével Csákberényben, Pákozdon, Ondódon és Sárszentmiklóson is. Sok községben nem választják külön ezt a területet, hanem egyéb egyházi feladataiban mutatott készségességével, szorgalmával, pontosságával együtt minősítik, és a jól teljesített kötelességek között számolják el.

A képesítés nélküli tanítók között találunk néhány gimnáziumot végzett fiatal-embert is, akik, ha némi törekvés van bennük, a pedagógiai képzettséget is meg-szerzik. Így 1796-ban ugyanaz a Hajas Mihály még képesítés nélküli, akit az 1805. évi visitatio már „adprobatus normalista”-nak minősíti. A zámolyi tanítóról ugyan-ekkor feljegyezik, hogy szegénysége miatt nem tudott eddig Budára utazni, így nincs ugyan még kellő képesítése, de készül a vizsgára, szándékozik letenni.

A tanítók nyelvismerete szempontjából elég színes a kép. Hogy latinul is jól tud, csak 5 tanítóról emelik ki a vizsgálatok. Németül viszont 37 tanítónk beszél. Szlovák nyelven 8, cseh nyelven 3 beszél. Szerbül 5 tanítónk tud.

Fejér megyében különösen tapasztalhatjuk, milyen fontos követelménye a Ratió-nak, hogy a tanítók minél több hazai nyelven tudjanak beszélni, és ha szükséges, tanítani is. Ercsi, Érd, Pentele, Perkáta, Rácalmás, Székesfehérvár tanítóinak fontos, hogy szerb-horvát („rác”) nyelven is tudjanak. Sóskut, Tárnok és a XVIII. század második felében tótokkal betelepített Ráckeresztúr tanítói nehezen nélkülözhetik a szlovák nyelv ismeretét. Ráckeresztúr tanítómesterénél 796-ban meg is jegyzik, hogy kí-vánatos volna, hogy jobban, pontosabban, tökéletesebben tudjon szlovákul beszélni. Acsa, Balinka, Bicske, Boglár, Etyek, Gánt, Gutt, Isztimér, Kozma, Kutí, Mány, Martonvásár, Mór, Nadap, Ondód, Sárkány, Szár tanítómestereinek és Fehérvár német iskolájában szinte jobban kell tudniok németül, mint magyarul. Magyar, német ellentétre egyetlen község anyaga világít rá még a XVIII. sz. végén.

Furcsa kis kérvény maradt ránk, melyet Káloz mezővárosában 799-ben kelteztek, és a székesfehérvári püspöknek írtak, tőle kérve védelmet ügyükben. A „gróf úr” 1798-ban behozott egy német tanítót is. A falubeliek azért fogadják ellenszenvvel, mert magyar tanítójuk eddig is volt, és úgy érzik jogos igényeiket csorbítja az új mester jelenléte, mert új szokásokat vezetett be: „Ebben a plebániában majd ezer vagy több lélek, akik merő magyarok vagyunk, és kevés tud németül. Minthogy pedig mi munkáink miatt minden nap nem mehetünk a templomba, vasárnap is németül halljuk a szentmiséhez alkalmaztatott énekeket, és abban semmit nem értünk. Méltóztasson Kegyelmes Excellenciád kegyesen elrendölni, mikor énekeljenek

németül, mikor pedig magyarul a vasárnapon kívül, mert akkor a magyar község éppen megkívánja”. — Az uradalmi alkalmazottak között lehetett néhány család akkoriban, bizonyára kedvükért hozza a földesúr a német mestert, a későbbi visitatiókban nem találunk Kálozon német tanítót.

Ha nevelőink származását, születési vagy korábbi működési helyét akarjuk nyomon követni, meglepő, hogy német nemzetiségi falvaink legnagyobbrészt morva és cseh területről kapják tanítóikat. Megyénk a vizsgált 30 év alatt kimutathatóan 10 tanítómestert kap Morvaországból, hármat Csehországból, kettőt Németországból és kettőt Ausztriából. Csak Ondód és Sárkány kapja német tanítóját Budáról, Mányba kerül a mester Budaörsről és Etyekre Budakesziből. Magyar tanítóink a Dunántúl közeli megyéiből érkeznek hozzánk. Négyről tudjuk, hogy Zalából jött, három-három érkezett Komárom megyéből, Somogyból és Veszprémből, egy-egy jött Tolnából és Várból. Az Alföld területéről mindössze három érkezett, és tizennégy olyan tanítónk működik a megye területén, aki innen indult, itt született. — Természetesen nem egy tanítómesternél nincs jelölve a származási hely, a segédeknel pedig az a kivételes, ha jelzik, így ezek az adatok sem a teljességből indulnak ki.

Az 1813. évi visitatiók segítségével — a származási helyeket ezek jelzik legjobban, legpontosabban — annak a néhány megyei születésű tanítónak a sorsát is végig tudjuk kísélni, akik innen indultak el, és ide érkeztek vissza, előbb többnyire a környék iskoláiba, majd szülőfalujukba.

A bicskei születésű Baumgartner János szülei még az 1780-as években jöttek Bajorországból Bicskére. Itt meglepedve, fiukat elküldik tanulni a távoli Győr városába, ahol tanítói képesítést szerez, és a főigazgató ajánlásával jön haza szülővárosa tanítómesteréül. Wiszota Jakab Ercsiből indulva valószínűleg Budán teszi le a vizsgát, és először ott, majd Törökbálinton praeceptor, Válban néhány évig tanítómester, majd szülőfalujában telepszik le 1807-ben. Az isztiméri születésű Heer András tanítói képesítését megszerezve Szárra megy tanítósegédnek, mert ugyanekkor Isztimérnek már van egy szülőföldjére visszatért, bizonyára tekintélyes mestere, akiről azt mondják, hogy családja az első betelepülőkkel érkezett a faluba. A magyaralmási tanítómester apja 7 évig iskolamester volt Almáson. Halála után fia több évig idegenben segédtanítóskodik, majd visszakerül apja helyére. Ugyanez történt Érden, ahol az apa nyugalomba vonulása után fia foglalja el az állást. Sárpentele 1818-ban működő tanítómestere Pázmádon született, és szabadbattyáni, majd csókakői tanítóskodás után érkezik Sárpenteleire. Csókakő ezekben az években iszkaszentgyörgyi születésű, Füle váli származású tanítómestert kap. A szabadbattyáni mester — Fehérváron született, Győr megyében kezdett tanítani, majd Csákváron, Rácalmáson töltve néhány évet, megérkezett és letelepedett a szülővárosához közel fekvő Battyánban. Érdekes nyomon követni a Kunkel család történetét is. Az apa, Kunkel György Németországból került Bodajkra, majd Székesfehérvárra, ahol 57 évesen, 1818-ban tanítómester a felsővárosi iskolában. Két fiát, Károlyt és Jánost maga mellett tartja segédtanítóként. A harmadik még Bodajkon született Ferenc fia, aki Budán elvégezte a praeparandiát, 1818-ban már Válon tanítómester.

Az iskolamesterek számára komoly megterhelést jelent, hogy több foglalkozásuk is van egyszerre, és feladatkörük nem egyszer ütközik időben. Bár vasárnapokon alkalmilag nem egy felügyel a sekrestyére is, állandó sekrestyési feladatkört csak egy tanító lát el.

Harangozó azonban van közöttük 10. A mester tanítói szerződésébe ezt a feladatkörét is belefoglalják. — Előfordul az is, mint Érden, Etyeken, Tárnokon, hogy a segédtanítót terheli ez a feladat, amelyhez Tárnokon a sekrestyési köteleességek is társulnak.

A harangozói kötelezettség nem mindenütt egyforma. Adonyban csak reggel, délben, este, istentiszteletre és temetésre kell harangozni. Szabadbattyánban ezt egy kicsit megtoldják: „Mint hogy helységünkben egyéb harangozó nincsen, mint az oskolamester, így tehát minden harangozást önekie köll végbe vinni, ugymint felhő eleibe, délre, estve, szentmisére, temetésre . . .” Mivel ezért általában bort és búzát kap, — Szabadbattyánban 6 kereszt búzát és 6 akó bort — érthető, hogy az iszkaszentgyörgyi és perkáta visitatio megjegyzése a többi mesterre és segédre is érvényes: „jobb megélhetése céljából elvállalta a harangozói hivatalt is”.

A notáriusság ennél jóval jövedelmezőbb állás, de a követelmények is magasabbak. A jegyző, akiről Száron azt mondják, hogy „szolgálja a megyét, az uradalmat és a községet”, a falu minden írásbeli ügyét intézi, nagyon elfoglalt ember. Ezt a helyzetet, mint tény, legnagyobbbrészt minden megjegyzés nélkül veszik tudomásul, és mondják el a vizsgálati jegyzőkönyvek. Ezt láthatjuk Balinkán, Gyurón, Iszkaszentgyörgyön, Martonvásáron, Nadapon, Pákozdon, Pázmádon, Sárkányban, Sárosdon, Söréden, Szabadbattyánban és Tárnokon. A 24 faluból 12-ben azonban nem hagyják megjegyzés nélkül. Ráckeresztúron és Vereben azt állítják, hogy jegyzői feladatai általában nem akadályozzák tanítói munkájában. Csókakón hangsúlyozzák, hogy mindkét hivatalára egyaránt alkalmas és mindenütt úgy tesz eleget kötelességeinek, hogy bárcsak egy éve működik a községben, az egész falu szereti. Száron is kiemelik, hogy jegyzői elfoglaltságai ellenére kiváló tudású és ügyességű, eredményes munkát tud felmutatni az oktatás területén is. Nyolc faluban azonban nehezen tartják összeegyeztethetőnek a két munkakört. Isztiméren, Kutiban és Pázmádon szinte azonos szavakkal fogalmaznak a vizsgálati jegyzőkönyvek: „A tanítómester szorgalmasan tanít, hacsak ebben jegyzői hivatala nem gátolja”. Hantoson azt mondják: „Nem tanít olyan szorgalmasan mint kellene”. Kozmán megjegyzik, hogy a gyerekek oktatását illetően nem pontos, de azzal menti magát, hogy különösen télen nagyon sok volt a jegyzői munkája. Ondódon megállapítják, hogy mivel nincs segédtanítója: „Tanítói hivatalának nehezen tesz eleget”. Velencén: „Mivel jegyző is, gyakran kénytelen az iskolából hiányozni”.

Ahol a tanítómester jegyző is, segédet köteles tartani, a segédek viszont nem mindenütt végeznek a mesterével azonos értékű munkát. Ezért tiltakozik bosszankodva a két állás összekapcsolása ellen — a helybeli tanítómester munkájával egyébként nem is elégedetlen — boglári plébános 1817-ben. Szerinte kívánatos volna, hogy a tanítómester csak tanítói hivatásának éljen. Ezt bibliai idézettel is alátámasztja: „Az Üdvözítő szavai szerint ugyanis senki két úrnak szolgálni nem képes. Ezért van az, hogy olyan ifjak oktatják a tanulóifjúságot, akik sem tudással, sem erkölcsi értékekkel, sem pedagógiai tapasztalattal nem rendelkeznek”.

A boglári plébános aggodalmainak bizonyára igazat kell adnunk, ha tekintetbe vesszük, hogy az 1818. évi egyházlátogatás alkalmával számbavett 26 praeceptor közül csak 6-ról állíthatjuk biztosan, hogy tanítói képesítése van.

Számukat tekintve jól áll megyénk, és elosztási arányuk is jó. A 9 mezőváros közül 8-ban ott találjuk a praeceptorot. — Válban hiányzik csak átmenetileg —, Székesfehérvár szabad királyi városában ebben az időben 5 segédtanító is működik, de képesített csak

1 van köztük. Ezenkívül 13 nagyobb községben, (Acsa, Boglár, Csákvár, Etyek, Iszka-szentgyörgy, Kozma, Kuti, Martonvásár, Pátka, Pázmánd, Szár, Vereb, Isztimér) ahol a gyerekek létszáma vagy a tanító jegyzői állása szükségessé teszi, szintén ott találjuk a kis fizetésért valóban segítséget nyújtó segédtanítókat. A segédeket ugyanis mesterük fizeti némi uradalmi vagy községi hozzájárulással. Lakást, ellátást, fűtést, világítást, mosást az iskolamester ad számukra. Ahogy a mesterek háztartásában nyújtott ellátás sem volt bizonyára egyforma, még jobban változott a kézhez kapott készpénz. Érden, Bodajkon 20 Ft-ot kap évente a segéd, Bicskén 25-t, Székesfehérváron mind az öt praeceptor egyformán 30-at kap, az adonyi segédtanító fizetése 40 Ft. A csúcst a szári segédtanító 60 Ft-os évi fizetése jelzi 1818-ban.

IRODALOM

- Móra Magda*: A Ratio Educationis megvalósítására irányuló törekvések Fejér megye népiskoláiban. Fejér megyei Történeti Évkönyv 7. Székesfehérvár, 1973. 199–214.
- Móra Magda*: Népoktatás Fejér megyében 1777–1848 PAB–VEAB 1977. A Dunántúl Településtörténete II/2. 1767–1848. 41–46.
- Székesfehérvári Egyházmegyei Levéltár*: Canonica Visitatiók 1793–1818. (Községek szerinti elhelyezésben, tékában, minden község valamennyi jegyzőkönyve egy-egy tékában. Számozás vagy külön jelölés nincs, betűrendben tárolják.)